

А.М.Матвієнко]. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с.

- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: [зб. актових док; підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с.
- ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / [підгот. Г.В. Боряк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1991. – 335 с.
- ЛРК – Лохвицька ратушна книга II-ої половини XVII ст.: [зб. актових документів / підгот. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило]. – К. : Наук. думка, 1986. – 218 с.
- СЛУМ 3 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 3. – Львів, 1996. – 252 с.
- СЛУМ 7 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 7. – Львів, 2000. – 256 с.
- СЛУМ 10 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 10. – Львів, 2003. – 256 с.

Діденко Н.М., асист.

ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті розглядаються дієслівні форми третьої особи однини та множини теперішнього і простого майбутнього часу на матеріалі різножанрових пам'яток першої половини XVII ст.

Ключові слова: дієслово, час, третя особа однини та множини, варіант, афікс.

The article covers verbal forms of a third person singular and plural present and simple future tense using the material of famous multi-genre historical evidences of the first half of XVII century.

Key words: verb, tense, verbal forms of a third person singular and plural, variant, affix.

В статье рассматриваются глагольные формы третьего лица единственного и множественного числа настоящего и будущего простого времени на материале памятников письменности первой половины XVII в.

Ключевые слова: глагол, время, третье лицо единственного и множественного числа, вариант, аффикс.

Грамотична будова мови функціонує й розвивається на основі взаємодії в ній сталого та змінного, де для першого властива стабільність форм, для другого – наявність паралельних форм, оскільки "двоїстий характер граматики виявляється в діалектичному синхронному співіснуванні стабільних і динамічних (варіативних) елементів граматичної системи. Стабільні елементи є основою функціонування системи, а динамічні – основою розвитку і удосконалення наявної граматичної системи"¹.

Багатим матеріалом для вивчення статичної й динамічної в граматиці є дослідження текстів певного періоду в порівнянні з даними сучасної української мови, її діалектами та аспекти закріпленості, незмінності або варіантності мовних явищ.

Проекція дієслівних форм, засвідчених пам'ятками першої половини XVII ст., створених на різних територіях України, а саме: Євангелієм учительним 1606 р., Євангелієм учительним 1619 р. Транквіліона Ставровецького, "Палінодією" 1621 р. Захарія Копистенського, "Пересторогою" 1600 – 1605 рр., Посланнями Івана Вишенського початку XVII ст., Актами Львівського Ставропігіального братства, Актами села Одрехови, Актами книг Житомирського гродського уряду 1609 року та Підкоморськими книгами Київського воєводства 1643 року – дасть можливість виявити давні архаїчні форми для певних дієслівних класів, їх відхід до сучасної реліктової сфери, а також виокремити з-поміж них паралельні форми, які стали нормативними. Це й визначило мету нашого дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що розгляд дієслівних форм із окресленою метою здійснюється на основі пам'яток, які вперше потрапили в коло досліджень і являють собою цінний фактологічний матеріал для прослідковування тенденції до нормативності вживаних афіксів, підтверджені застосованими методами: квантитативним, порівняльно-історичним та описовим, що є актуальним для періоду входження народнорозмовних елементів у різностильові твори першої половини XVII ст. Предметом дослідження виступають особово-часові форми дієслова в староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст. Об'єктом є форми третьої особи однини та множини теперішньо-майбутнього часу в різножанрових текстах.

Словозміна особових форм дієслова теперішнього і простого майбутнього часу в історії української мови висвітлена в працях С. Бевзенка, Т. Бичкової, Л. Булаховського, І. Керницького, Л. Марчило, В. Русанівського, С. Самійленка, Г. Стрельчук² та інших. Словозміна сучасних діалектних дієслівних форм – у працях Й. Дзєндзелівського, Ф. Жилка, Я. Закревської, М. Карп'юка, В. Лимаренка, Н. Марчук, І. Матвіяса, В. Німчука, Б. Кобилянського³, що вдало доповнює відображені діахронні явища, характерні для певної діалектної зони.

Показовими для пам'яток, об'єднаних однією територією, в системі дієслівної словозміни є форми третьої особи теперішньо-майбутнього часу, оскільки вони "набагато вживаніші за 1-у й 2-у ос. форми, багатозначніші за них"⁴.

У текстах, створених на території сучасних південно-західних говорів, у третій особі однини тематичних дієслів теперішнього часу характерний кінцевий твердий приголосний **-ть (-т)**: не глад *постигнетъ* насъ (ЄУ, 1606, 10 зв.); въ справахъ духовныхъ до Руси *идетъ* (Перест., 1600-1605, 213); тымъ барзѣй отступницкую облуду *окажетъ* (Пал. ЗК., 1621, 346); Любъ якъ часъ потомъ *покажетъ* (АЛСБ, 1635, 114); в боудованю за ко/т/рою соумою *вырѣкае/т/ся* вѣчьнѣ са/м/ (АСО, 1626, 167). Такі форми широко вживаються і в сучасних закарпатських, південноподільських, поліських говірках, вони "ґрунтуються на давніх східнослов'янських

формах на **-ть**, які слід вважати формами пізнішого походження порівняно з давніми формами на **-тъ**"⁵.

Давніми за своїм походженням без кінцевого **-тъ** представлені дієслова I-III класів третьої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу. Їх історія починається ще в праслов'янській мові, далі у староболгарській, їх фіксацію зберігають старослов'янські тексти, також форми без **-т** властиві пам'яткам давньоукраїнської писемності XI ст. та староукраїнської мови XIV – XVII ст.⁶ Особливо активізуються вони з середини XVIII ст. і "стають основним претендентом на те, щоб бути літературно-нормативними"⁷. Серед причин уживання вказаних форм історичної української мови виокремлюють вплив на них форм минулого часу⁸. У різножанрових пам'ятках української мови першої половини XVII ст. зафіксована невелика кількість особових форм на голосний – 5 %, серед них більша частина в конфесійних текстах – 2,8 %: *трьїиде* именемъ гнПимъ призывасмъ. и блг(с)вень нарицаетьсѧ (СУ, 1606, 72); *иже не прерѣкаеть ведѣцимъ его на крутнѣю смѣрть, но волею иде оумрѣти даже закланныхъ грѣхомъ ѡживить* (СУ, 1619, 10 зв.) та ділових пам'ятках – 2 %, напр.: "...на суд великого дне, узами вѣчными под мраком *соблюде*" (АЛСБ, 1609, 329); Лоука(ч)..., запи/с/ доброво/л/не и *бере* отчизноу свою (АСО, 1632, 180); Иляшь ся *записує* свои/м/ грошо/м/ (АСО, 1637, 190). Спорадично фіксують їх полемічні твори – 0,2 %: *яко мовить пророкъ: "грѣха не сотвориль, ниже обрѣтєся* лєсть въ устѣхъ его" (Перест., 1600-1605, 227). Як зазначає П. Житецький, випускання афіксів **-тъ**, **-ть** (**-т**) у третій особі однини і множини українські письменники XVII ст. не прийняли як особливість простонародної мови, що є однією з її характерних рис. Хоча подібні форми відомі ще в пам'ятках давнього періоду: Остромировому євангелії 1056-1057 рр., Ізборнику 1073 р.⁹

Автори XVII ст. надавали перевагу формам із **-тъ**, оскільки вони були окреслені як нормативні у граматиці М. Смотрицького (на основі західних українських говорів) і ввійшли в книжну українську мову XVII ст.¹⁰ Утрата третьою особою однини афікса **-тъ** I-III класів дієслів властива всім слов'янським мовам (за винятком російської): пол. *niesie, bierze,*

pisze, a також robi, chodzi, chwali; чес. nese, prosi; слвн. nesie, berie, robi і т.д.¹¹, зберегла їх і нова українська літературна мова (несе, веде, грає). Це дало підставу форми дієслова без кінцевого **-ть** вважати давніми формами¹². Хронологічно їх занепад відноситься до XIII ст.¹³ На думку П. Кузнецова, розподіл безафіксних форм у категоріях третьої особи однини I-III класів (*он иде*) і множини дієслів 4 класу (*они сидя*) російської мови, свідчить про те, що сформувалися вони в різний час, зокрема, давніші вони для однини¹⁴.

Найбільша частотність форм дієслів I-III класів без традиційного **-ть (-т)**, **-ть** – 1 % спостерігається в Актах села Одрехови, які зберігають особливості лемківської говірки: так же и настя *записує* другому зятову (АСО, 1648, 194); доброволне и *бере* отчизну свою (АСО, 1632, 180). У закарпатських і буковинських говірках паралельно функціонують форми третьої особи однини з **-т** та **-е**, в степових говірках з **-т'** та **-е**, в останніх переважає форма без кінцевого **-т'**, який занепадає під наголосом в основі дієслова¹⁵.

Дієслова третьої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу IV класу (сучасна II дієвідміна) представлені такими варіантами афіксів: **-ть (-т)**, **-ть**. Перший варіант **-ть (-т)** характерний для всіх пам'яток і переважає за частотністю вживання – 35,7 %. На конфесійні пам'ятки припадає – 11 %: *оучит* же овеликихъ бл҃го дѣланіихъ бж҃їихъ (ЄУ, 1606, 1 зв.); но и ѿвѣты насъ ради *творить* (ЄУ, 1606, 14 зв.); сей недѣги *приносить* (ЄУ, 1606, 43), полемічні – 18 %: *отъ* Галилеи Христось *не приходитьъ*, же обычаѣ Моисеовы *измѣняетъ*, субботы *не хранитьъ*, сыномъ Божіимъ себе *чинить* (Перест., 1600-1605, 207); та неприязнь гетманская *напротивъ* пану воеводѣ Киевскому и Никифорови *вадить* (Перест., 1600-1605, 218), на ділові – 7 %: *то* тая пушка, съ которою *сѣдитъ* человекъ старый при монастыри святого Онофрия, который *просить* на потребу монастырскую (АЛСБ, 1607, 71); въ день уреченный знову братству *положить* (АЛСБ, 1612, 75); Домъ пана Сенька Луцкого, того *держит* жона его (АЛСБ, 1608, 303); Претож и Сынъ Божий *мовет* (АЛСБ, 1609, 322); се(с) ча(с) дѣ(р)жи(т) села (АКЖГУ, 1609, 146); Которы(и)

то *ω*горо(д) *лєжи(т)* на луцє (АКЖГУ, 1605, 48); которая звологи не (*тер*)питъ (ПККВ, 1643, 233).

Наявність флексії *-т* у пам'ятках XVII ст. Ф. Непийвода трактує як загальну тенденцію до ствердіння приголосних¹⁶. Поширена вона в сучасних південно-західних діалектах (гуцульських, закарпатських, покутських, буковинських, говірках галицьких лемків, батюків), південноподільських, південноволинських, говірках Холмщини; деяких говірках південно-східного наріччя, "ці діалектні форми української мови, сягають давніх діалектних східнослов'янських форм на *-тъ*, які, в свою чергу, розвинулися, напевно, із ще давніших форм на *-тѣ*"¹⁷. Північні говори мають паралельні форми з *-тѣ*, *-тѣ*¹⁸.

Для пам'яток усіх досліджуваних жанрів рідкісним виступає другий варіант афікса *-тѣ* – 1% (сучасна II дієвідміна): *въпропастъ низводитъ* члПка (ЄУ, 1606, 2 зв.). Акти села Одрехови фіксують для дієслів сучасної I дієвідмини паралельне вживання двох варіантів афікса *-тѣ* і *-т* із перевагою другого: *записоует* - *записоуетъ ся* – своїѣми *записоуе/т/* емоу прода/и/но/м/ и <да>ро/м/ *вѣ/ч/ны/м/* и *записоуетъ ся* (АСО, 1605, 101); *поуцаеть* - *поуцает* – иже *поуцаеть* чя/сть/ очизны...по небошикоу оцту его теды *поуцае/т/* межи вши/т/кы (АСО, 1604, 100); *вырѣкае/т/ся* - *вырѣкаеться* – в боудованю за ко/т/рою соумою *вырѣкае/т/ся* *вѣчьнѣ* са/м/ (АСО, 1626, 167); за ко/т/рою соумою *вырѣкаеться* *вѣчьнѣ* сама (АСО, 1626, 168). У пам'ятках ранішого періоду, а саме грамотах XIV – XV ст. м'яке закінчення третьої особи однини і множини Б. Кобилянський вважає характерним "для української загальнонародної і літературної мови, а також для більшості територіальних діалектів української мови"¹⁹.

Перевагу твердого варіанта фіксують атематичні дієслова *быти*, *дати*, *имѣти* і *вѣдати*.

1. *Быти* (у теперішньому часі паралельні форми *естъ* – *есть*, у простому майбутньому – *будеть*): *егда сѣда врѣмѣ бѣдетъ*, *анеоцѣценіѣ*. ниже бо *есть* зло, еже мѣчитисѣ здѣ, но еже достоинѣмъ мѣкамъ онѣмъ быти (ЄУ, 1606, 45 зв.); *каѣ* ти полза ѿсихъ бѣдетъ дѣи и погѣбившѣ, ейже мирѣ весь недостоии *есть*. (ЄУ, 1606, 53); *тѣмъ* же безмѣстно и

безсловесно *есть* отъ сих (Посл. ІВ, 45); Кто бо, рече, гладомъ истаанъ *есть* отъ насъ слова ради Божія (Посл. ІВ, 41); понева(ж) з ѡны(м) проце(с) *есть* зачаты(и) (ПККВ, 1643, 225); Также *есть* и во Львовѣ у мниховъ (Перест., 1600-1605, 204); чемъ достоинъ *будеть* превъзношаа сѧ (ЄУ, 1606, 5); що не бувало и того *не будеть* (АЛСБ, 1616, 82).

Особові форми з м'яким *-ть* зберігають пам'ятки всіх жанрів із таким розподілом з-поміж варіантів дієслова *быти*: полемічні – 11 %, ділові – 6 %, конфесійні – 5 %. "Це старе *-ть* спершу було відзнакою лише нетематичних дієслів, але в більшості сх.-слов'янських діалектів воно перейшло й до тематичних дієслів. Це *-ть* в 3-й ос. одн. й множ. відзначало мову пам'яток так званої руської редакції від мови ст.-слов'янської"²⁰. Подібні особові форми у пам'ятках першої половини XVII ст. становлять найменшу кількість серед варіантів дієслова *быти* – 21 %, тоді як *есть* – 79 % (із них графічно *ест* – 29 %, *есть* – 50 %).

Спорадична фіксація особових закінчень V класу підтверджує складний процес формування нормативних флексій. Лише Акти села Одрехови фіксують сучасну форму від дієслова *быти*: Пре(д) пана осадьцоу е на имя пре(д) пана забавского (АСО, 1632, 180).

2. *Дати* (у теперішньому часі із *-ть*): егда горкаа наполнїа *даеть* (ЄУ, 1606, 46). Пам'ятки конфесійного стилю та Акти Львівського Ставропігійного братства засвідчують варіантність атематичного дієслова у формі простого майбутнього часу із *-тъ/-ть*: и насладитисѧ грѣхъвъ и никтоже *дасть* емъ (ЄУ, 1606, 11); *такъ* есть писано и *дасть* имъ власть быти чада бжїїа (ЄУ, 1619, 9); "поки ми братство *не отдасть* танки перловое,..." (АЛСБ, 1601, 6); *гди* тамъ, *дасть* Богъ, братия ся зыйдуть (АЛСБ, 1634, 108); *дасть* Богъ (АЛСБ, 1638, 132). Форми із *-ть* зберігає більшість говорів української мови і літературна мова в другій та архаїчній дієвідміні: *ходить, носить, їсть, дасть* та інші²¹.

3. *Имѣти* (засвідчено три варіантні форми – *имѣеть, маеть, мае*). Варіант *имѣеть* властивий текстам конфесійного, полемічного стилів: и *ѡтого имѣеть* свой початокъ (ЄУ, 1619, 3); якимъ способомъ *имѣеть* боголюбець предспѣти до

истинного разума (Посл. ІВ, 27); *маеть* – полемічного та ділового: абы занехаль предьявзятя своего, которое на умѣ своемъ *маеть* (АЛСБ, 1601, 61); п. Марко Савичъ *маеть* долгу шѣснайцесотъ зол. (АЛСБ, 1636, 120); *має* – ділового (здебільшого Актам села Одрехови): Гольдышь зезналь же поуцца/т/ Копьно свое, што *має* о/т/ пана (АСО, 1629, 175).

4. *Вѣдати* (форму *вѣдаеть* зберігають пам'ятки полемічного та ділового стилів): онъ о мнѣ у Волосѣхъ и о моихъ справахъ *вѣдаеть* (Перест., 1600-1605, 218); Тая бовѣмъ есть оного антихриста чловѣча личба, которая, хто *вѣдаеть*, если въ тыхъ то лѣтѣхъ (Пал. ЗК, 1621, 316); кто *вѣдает* што ... и до суду братского (АЛСБ, 1609, 338).

Таким чином, для досліджуваних різножанрових пам'яток характерна перевага форм на *-ть (-т)* усіх класів дієслів. Українські мовознавці відносять час формування східнослов'янського новотвору *-ть (-т)* до XIII ст. та його закріплення в українській літературній мові до XVI–XVII ст.²². Процес заміни *-ть* на *-тъ* І. Кузнецов пояснює морфологічними причинами, вказуючи на те, що твердий *-т* був властивий спочатку формам однини, а пізніше множини²³. В історії російської мови допоміжне дієслово *єсть* зберігає кінцевий м'який оскільки, воно втратило зв'язок із дієслівною системою і не прийняло заміну *-ть* на *-тъ (-т)*²⁴. Актіві документи Львівщини широко фіксують таку форму: Ижъ презъ кгвалтъ *єсть* отнятый домъ на Тарнавце (АЛСБ, 1634, 107); абы каждый зъ преможеня своего, чимъ *єсть* воля его, до тоеижъ складки приложился. (АЛСБ, 1634, 107); въ готовизнѣ грошей, которая въ суммѣ *єсть*, до примноженя Богу (АЛСБ, 1633, 91); У пана Заруцкого *єсть* злотыхъ двѣстѣ (АЛСБ, 1617, 86), паралельно зі спорадичним твердим кінцевим: Домъ пановъ Роготинцовъ, а в немъ гомподаров *єсть* четьри (АЛСБ, 1608, 303). Наведені приклади свідчать про перевагу вживань м'якого *-ть* в пам'ятках із західних територій України, які були характерними для мови східних слов'ян найдавнішого періоду²⁵.

Таке закінчення "в літературній мові, є прямим відповідником давніх слов'янських форм 3-ої ос. одн. на *-ть*, що виникли в результаті занепаду редукованих

голосних, у зв'язку з чим *-ь* в особовій флексії був утрачений як голосний звук, а збереження його на письмі тільки позначало м'якість попереднього *т*²⁶.

Дієслівні форми третьої особи множини теперішнього і простого майбутнього часу вживаються з двома морфологічними варіантами

-ть, -тъ (-т).

Уживання форм із варіантом *-ть* у тематичних дієсловах малочастотне – 2 %, непродуктивний цей варіант для пам'яток ділового жанру – 1 %: яко *стоять* панѣй и пань (АЛСБ, 1644, 151). В Євангеліях учительних, полемічних творах та пам'ятках ділового стилю переважає варіант *-тъ (-т)* – 98 %, у конфесійному та полемічному стилях здебільшого зберігається написання із *-ь* – 64 %, із графічним варіантом *-т* – 12 %, в актових документах – 15 %, форм із *-ь* – 7 %, напр.: они оубоино гда *плавають* ... безволнено тихо (СУ, 1606, 41); с похвалою вѣчною Ѡходитъ в домъ свой, идеже праведници, патриархѡве, и пророци вѣчне *живѡтъ* (СУ, 1619, 3); же и до Кракова не *ѡдутъ* и о томъ не *мыслятъ* (Перест., 1600-1605, 212); Итакъ *отходятъ*, дякуючи Господу Богу и братству (АЛСБ, 1600, 71); Наемнымъ дѣломъ *живутъ* (АЛСБ, 1608, 304); абы всеѣ знали, в кого *вѣрятъ*, и в чие имя крестилистеся (АЛСБ, 1609, 310); на саме образы *лѣзутъ* и тамъ сѣдалища собѣ *дѣютъ* (АЛСБ, 1638, 132). На думку С. Бевзенка, форми з афіксом *-ть* не питомі східнослов'янські, оскільки прийшли зі старослов'янських оригіналів, з XIII чи навіть з XIV ст. Афікси *-уть(-ють), -атъ(-ятъ)* відбивають живу вимову²⁷. Із досліджуваного матеріалу можна зробити висновок про загальну поширеність форм із *-тъ* в усіх діалектних зонах української мови, а також у книжній українській мові XVII ст., оскільки М. Смотрицький закріпив їх за третьою особою однини і множини²⁸. Російський вчений В. Чернов зауважує, що в давньоруській мові форми третьої особи однини та множини утворювалися за допомогою закінчення *-ть* або з нульовою флексією, у старослов'янській – за допомогою *-тъ*²⁹. Форми третьої особи множини з твердим *-т* зберігають сучасні південно-західні говори (гуцульські, буковинські), частина

південно-східних і північних говорів української мови³⁰, зокрема полтавські говори зберігають два фонетичні варіанти: *ход'ат'* і *ход'ат, нос'ат'* і *нос'ат* – із перевагою першого³¹.

Задньоязиковий приголосний у дієсловах третьої особи множини вказує на збереження книжних форм: и оутѣшеніє дѣи и могутъ сътворити, егда вѣчно мѣчима боудеть (ЄУ, 1606, 53); могутъ неприятеля поразити (АЛСБ, 1609, 319).

Євангеліє Учитальне та "Пересторога" в дієсловах IV класу фіксують чергування *л* із сполукою *бл'*, *мл'*: колѣблють море геенское (ЄУ, 1619, 23); людѣ посполитый ламлють (Перест., 1600-1605, 222). Дослідники історії мови подібні чергування пояснюють вирівнюванням основ за аналогією до форм першої особи однини³². Ю. Шевельов припускає, що "варіант із розповсюдженням на форми 3 ос. мн. звука *л'* почав відобразитися на письмі, як здається, щойно з середини XVII ст." а "з кінця XVIII ст. та надалі вони є єдиними формами, вживаними в літературній українській мові"³³. Проте, як засвідчують наші спостереження, подібні варіанти фіксуємо вже на початку XVII ст. Аналізовані тексти містять також діалектні форми без епентетичного *л*: єдинымъ способомъ съ поганы некрещеными мирь любяють (Посл. ІВ, 20); розказуютъ такового выганяти, як губителя, абы в церкви Божой не прешкажал, "сицевой бо", мовят (АЛСБ, 1609, 315). Такі варіанти Ю. Шевельов вважає полонізмами, вказуючи на їх збереження в наддністрянських, подільських, покутсько-буковинських³⁴, лемківських, надсянських, бойківських, західноподільських, східногуцульських говірках південно-західного наріччя, а також в середньополіських північного наріччя, середньонаддніпрянських південно-східного наріччя³⁵.

Серед атематичних дієслів різножанрові пам'ятки першої половини XVII ст. фіксують два графічні варіанти кінцевого афікса *-ть* і *-тъ* у дієслові *быти*, напр.: работници бо бѣжи сѣтъ аггли (ЄУ, 1606, 14); Виждѣ яко неправда и грѣхъ мерзка сѣтъ (ЄУ, 1606, 3 зв.); потопом воднымъ потоплены сѣтъ (ЄУ, 1619, 2 зв.); смирнныи въ свѣтѣ стоать, и сѣмъ свѣта сѣтъ (ЄУ, 1619, 3); и суть тые двѣстѣ (злотыхъ) записаны на дому Костевой (АЛСБ, 1617, 86); урядъ писарства и ключѣ [...], отданы суть (АЛСБ, 1633, 91); А тыи антихристове не самы истыи дяволы

сутъ и будуть (Пал. ЗК, 1621, 316); яко то и теперъ знаки того сутъ у Кіевѣ (Перест., 1600-1605, 205). Цю давню форму зберігають деякі південно-західні говірки (гуцульський, закарпатський, говір галицьких лемків, батюків і т.д.)³⁶.

Просту форму майбутнього часу засвідчує більшість досліджуваних текстів: вси *бѣдѣтъ* и всако естество члчское наго (СУ, 1606, 16); "...яко и въ васъ *будуть* лживи учителя..." (Пал. ЗК, 1621, 315); только не вѣдаючи, если братия *будуть* въ братствѣ (АЛСБ, 1601, 64).

З-поміж паралельного використання форм дієслова *имѣють*, *имѣтъ*, напр.: инаходженіа вѣтрѣ *имѣють* имолвы. (СУ, 1606, 41); и пѣ(т) талантѣвъ *имѣтъ* (СУ, 1619, 288), зрідка в конфесійних творах зустрічається форма *мають*: исповѣданіа истиннаго *нѣмають* (СУ, 1619, 13); частіше в полемічних творах: надъ иншихъ апостолове святыхъ, равный *мають* титуль тотъ (Пал. ЗК, 1621, 357). Інші атематичні дієслова фіксують варіантні *-тъ/-ть*: добре и зъ собою и зъ Христовыми словами згодне *повѣдають* (Пал. ЗК, 1621, 360-361); "...и *дадутъ* знаменія великіи и чюда..." (Пал. ЗК, 1621, 321); пришлого вѣку людемъ знати *дають* (Перест., 1600-1605, 204); по сей день *ядять* (Перест., 1600-1605, 213) і т.д.

Отже, проаналізований матеріал дає змогу зробити висновки, що наявність твердого кінцевого приголосного, його значна перевага в особових закінченнях третьої особи однини і множини теперішнього та простого майбутнього часу засвідчує відбиття говіркових рис усіх територій, на яких були створені досліджувані пам'ятки.

У дієсловах I-III класів однини (сучасна I дієвідміна) переважають форми із кінцевим варіантом афікса *-тъ (-т)* – 57 %, що засвідчує неунормованість форм – оскільки у свідомості тодішніх авторів ще існувало тяжіння до давніх книжних написань. Проте навіть невелика кількість з нулем афікса – 2,6 % підтверджує прагнення звільнитися від традиційного вживання і наблизитися до живомовного мовлення, яке створювало ґрунт для їх поширення та закріплення в літературній мові. Незалежно від жанру пам'ятки афікс *-тъ (-т)* домінував над безафіксними формами. Форми із

-ть (-т) найчастотніші в пам'ятках конфесійного стилю – 25 %, що зумовлено впливом книжних форм, та полемічного – 23 %, значно менше їх у діловому – 10 %. Форм без **-ть (-т)** більше в конфесійних текстах – 2,4 %, значно менше в ділових – 0,3 %, не фіксують їх пам'ятки полемічного стилю. Форми *єсть*, *будет* характеризуються високою частотністю та стійкістю в усіх досліджуваних пам'ятках, спорадично виступає форма *є*.

Поодинокі вживання форм із **-ть** у третій особі однини від форми *быти* в ділових документах Львівщини свідчить про збереження форм найдавнішого періоду, що є наслідком утрати зв'язку цієї форми з дієслівною системою (дієслова I-III класів). Малочастотні форми з **-е** в третій особі однини I-III класів засвідчують їх повільне, поступове входження в писемні тексти та стійкість книжно-традиційних форм.

Якщо для дієслів IV класу третьої особи однини теперішнього часу афікс **-ть** традиційний, оскільки свої витoki бере ще з праслов'янського часу, і збережений в наступні періоди розвитку мови, то його фонетичний різновид **-ть** відбиває в пам'ятках першої половини XVII ст. загальну діалектну вимову, збережену досі в південно-західному, північному, зрідка південно-східному наріччях.

¹Горпинич В.О. Українська морфологія: навчальний посібник. / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – С. 10; ²Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.; Бичкова Т.С. Фонетичні і словозмінні особливості рукописних апокрифічних збірників XVII-XVIII ст. у контексті становлення української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т.С. Бичкова. – Чернівці, 2005. – 20 с.; Булаховський Л.А. Питання походження української мови. / Л.А. Булаховський. – К., 1956. – 220 с.; Керницький І.М. Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XVI ст.). / І.М. Керницький. – К., 1967. – 287 с.; Марчило Л.М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л.М. Марчило. – К., 1999. – 19 с.; Русанівський В.М. Структура українського дієслова. / В.М. Русанівський. – К., 1971. – 316 с.; Самійленко С.П. Нариси з

історичної морфології української мови. / С.П. Самійленко. – К., 1964. – Ч.1. – 234 с.; Стрельчук Г.П. Локальні риси української мови в пам'ятках XVII століття / Г.П. Стрельчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мовознавство. – 2000. – С. 60-64; Стрельчук Г.П. Система словозміни в українських інтермедіях XVII-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Г. П. Стрельчук. – К., 1990. – 184 с. ³Дзензелівський Й.О. Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими в Карпатському ареалі. Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень 1973). – К., 1973. – 31 с.; Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. / Ф.Т. Жилко. – Вид. 2-е, перероб. – К., 1966. – 307 с.; Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови / Я.В.Закревська. // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 119-132; Карп'юк М.Д. Граматичні варіанти дієслів третьої особи однини теперішнього (майбутнього доконаного) часу в українській мові. / М.Д. Карп'юк // Дослідження з граматичної будови української мови. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 7-11; Лимаренко В. До характеристики дієслівних форм у буковинських говірках / В. Лимаренко // Чернівецький державний університет. Наукові записки. – Т. 42. – Серія філологічних наук. – Випуск 2. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Книга друга. – Видавництво Львівського університету, 1961. – С. 87-91; Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Українська діалектологія і ономастика (Збірник статей). – К., 1964 – С. 80-94; Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52-65; Німчук В.В. Середньозакарпатський говір на початок XIX ст. (Мова поезії В. Довговича) / В.В. Німчук // Структурні рівні українських говорів. – К., 1985. – С. 23-52; Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – К. : Радянська школа, 1960. – 276 с.; ⁴Марчук Н.Й. Форми 3-ї особи дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук // Українська діалектна морфологія. К. : Наукова думка, 1969. – С. 186; ⁵Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови / Я.В. Закревська // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 125; ⁶Півторак Г. Українці звідки ми і наша мова. / Г.Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 118; ⁷Карп'юк М.Д. Граматичні варіанти дієслів третьої особи однини теперішнього (майбутнього доконаного) часу в українській мові / М.Д. Карп'юк // Дослідження з граматичної будови української

мови. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 7; ⁸Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О.С. Мельничука. – К., 1966. – С. 313; ⁹Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П.Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія. / П.Г. Житецький. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 95; ¹⁰Там само. – С. 95; ¹¹Закревська Я.В. Зазнач. праця. – С. 125; ¹²Кузнецов П.С. К истории форм 3-го лица настоящего времени глагола в русском языке / П.С. Кузнецов // "Slavia". – 1956. – т. 25. – №2. – С. 180-181; ¹³Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. – К. : Друкар, 1924. – С. 63; Там само. – С. 180-181; ¹⁴Кузнецов П. Зазнач.праця. – С. 180-181; ¹⁵Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон-Львів-Нью-Йорк-Торонто, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 71; ¹⁶Непийвода Ф.А. Форми дієслів в "Актовій книзі Стародубського міського уряду 17 століття" / Ф.А. Непийвода // Наук. зап. Черкас. пед. ін-ту, 1960. – Т. 15. – Сер. філол. наук. – Вип. 5. – С. 171; ¹⁷Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 280-281, Кобилянський Б.В. Зазнач. праця. – С. 184, Павлюк М. Зазнач. праця. – С. 71; ¹⁸Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 280; ¹⁹Кобилянський Б.В. Зазнач. праця. – С. 184; ²⁰Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. – К., 1927. – С. 80; ²¹Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 278; ²²Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 317, Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 109-110; ²³Кузнецов П.С. Зазнач. праця. – С. 177; ²⁴Там само. – С. 178; ²⁵Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 278; ²⁶Закревська Я.В. Зазнач. праця. – С. 124; ²⁷Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 289; ²⁸Житецький П. Зазнач. праця. – С. 95; ²⁹Чернов В.А. Русский глагол в XVII веке. / В.А. Чернов. – Свердловск, 1984. – С. 21; ³⁰Павлюк М. Зазнач. праця. – С. 72; ³¹Ващенко В.С. Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах. / В.С. Ващенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 5. – К., 1955. – С. 13; ³²Марчук Н.Й. Зазнач. праця. – С. 91; ³³Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю.Шевельов / Канад. ін-т укр. студій та ін.; [Пер. з англ.: С.Вакуленко, А.Даниленко]. — Х. : АКТА, 2002. – С. 642; ³⁴Там само. – С. 643; ³⁵Там само. – С. 641-642; ³⁶Бевзенко С.П. Зазнач. праця. – С. 291.

Список умовних скорочень назв джерел

АКЖГУ 1609 – Актові книги Житомирського гродського уряду, 1609 року // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник

актових документів). Пам'ятки української мови XVII ст. / Упоряд. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 113-179.

АЛСБ – Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. Часть первая, томъ XI, Кіевъ, 1904. – С. 58-163, 297-386.

АСО – Акты села Одрехови. [Прикарпаття. Пам'ятки української ділової писемності XVI – XVII ст.]. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.

СУ 1606 – Євангелие учительное. Крилос, тип.Гедеона Балабана, 1606 – 416 с.

СУ 1619 – Євангелие учительное Транквилиона Ставровецкого, 1619 – 180 с.

Пал. ЗК – Палинодія или Книга Обороны. Сочинение Захаріи Копыстенскаго, 1621 года // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга первая. – Петербургъ, 1878. – С. 313-326, 335-351.

Перест. – Пересторога // Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. Томъ четвертый. 1588-1632. – Санктпетербургъ. Въ типографіи Эдуарда Праца. – 1851. – С. 203-236.

ПККВ 1643 – Підкоморська книга Київського воеводства, 1643 року // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів). Пам'ятки української мови XVII ст. / Упоряд. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 220-267.

Посл. ІВ – Неизданныя сочиненія и посланія Іоанна Вишенскаго, начала XVII стол. // Памятники литературной полемики православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами. – С. 19-48.

Кравчук А.Є., асп.

СЛОВОЗМІННІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИКМЕТНИКОВИХ ФОРМ У ДІЛОВИХ ПАМ'ЯТКАХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються прикметникові форми називного відмінка однини та множини чоловічого, жіночого і